

Δ. Ζ. ΑΝΔΡΙΟΠΟΥΛΟΣ [εκδ.]
Ομ. Καθηγητής της Φιλοσοφικής Σχολής
του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ - ΗΘΙΚΗ - ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ - ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ - ΡΗΤΟΡΙΚΗ

Ε' ΕΚΔΟΣΗ ΕΠΑΥΞΗΜΕΝΗ

I

Επιμέλεια: Γ. Αραμπατζής

Είκοσι πέντε ομόκεντρες μελέτες

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ J. P. ANTON

ΑΘΗΝΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΔΗΜΑΣ

2003

Ο ΠΕΡΙ ΤΗΝ ANNA KOMNHNH KYKΛOΣ ΣΧΟΛΙΑΣΤΩΝ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΡΑΜΠΑΤΖΗΣ

Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας
της Ακαδημίας Αθηνών

Σύμφωνα με τον Paul Moraux, «τον 12ο αι., ίσως υπό την επίδραση της αυτοκράτειρας Άννας Κομνηνής, το ενδιαφέρον [για τα αριστοτελικά κείμενα] επεκτάθηκε και σε βιβλία του αριστοτελικού corpus, που οι φιλόσοφοι μέχρι τότε είχαν αγνοήσει. Τα Πολιτικά, τα έργα περί ζωολογίας και η Ρητορική τότε σχολιάσθηκαν, χωρίς αμφιβολία, για πρώτη φορά. Εννοείται, βέβαια, ότι έχουμε στα χέρια μας πάμπολλα χειρόγραφα του Αριστοτέλη που φιλοτεχνήθηκαν από τον 10ο έως τον 12ο αι.»¹. Η εν λόγω πριγκίπισσα Άννα Κομνηνή, πρωτότοκη κόρη του αυτοκράτορα Αλέξιου Α΄ Κομνηνού και της Ειρήνης Δούκαινας, γεννήθηκε τον Δεκέμβριο του 1083 και πέθανε γύρω στο 1153. Κατά τον θάνατο του πατέρα της επιχείρησε να ανεβάσει στον αυτοκρατορικό θρόνο τον συζυγό της Νικηφόρο Βρυέννιο, εμποδίζοντας την ανάρρηση σε αυτόν του αδελφού της Ιωάννη Β΄. Μετά την αποτυχία της προσπάθειάς της, έζησε σε υποχρεωτική απομόνωση, στη μονή της Κεχαριτωμένης, επιδιδόμενη στη συγγραφή ενός ιστορικού έργου, της περίφημης *Αλεξιάδας*, το οποίο συνεχίζει το προηγούμενο ιστορικό έργο του συζύγου της, αν και από τις περισσότερες πλευρές μάλλον το ξεπερνά, αποτελώντας ένα από τα ωραιότερα και σημαντικότερα κείμενα της βυζαντινής γραμματείας. Η *Αλεξιάδα*² θεωρείται

1. Paul Moraux, *Les manuscrits d'Aristote, D'Aristote à Bessarion. Trois exposés sur l'histoire et la transmission de l'aristotelisme grec*, Québec, Les Presses de l'Université Laval, 1970, σ. 77. Ο τίτλος της αυτοκράτειρας αποδίδεται στην Άννα Κομνηνή, φυσικά, εσφαλμένα· πβ. παρακάτω στο κείμενο για βιογραφικές της Άννας πληροφορίες.

2. Περισσότερες πληροφορίες για τη ζωή και το έργο της Άννας Κομνηνής στην εκτενή εισαγωγή του B. Leib στην έκδοσή του (με γαλλ. μτφρ.) της *Αλεξιάδας*, σε 3 τόμους, Paris, Les Belles Lettres, Collection Byzantine, 1937, 1943 και 1945, CLXXXII (εισαγωγή) + 178 σσ., 246 σσ. και 306 σσ. Για την Άννα Κομνηνή, πβ. επίσης την κλασική μελέτη της G. Buckler, *Anna Comnena: a Study*, London 1929. Το κείμενο της *Αλεξιάδας* εξέδωσαν πρόσφατα σε κριτική έκδοση, πλούσια ευρετηριασμένη, οι D. R.

γενικά ότι έχει τον χαρακτήρα ενός πανηγυρικού υπέρ του πατέρα της πριγκίπισσας Αλέξιου Α' Κομνηνού· αν και μάλλον η άποψη αυτή επιδέχεται κάποιων αποχρώσεων.

Τα τελευταία χρόνια, αποδίδεται στην Άννα Κομνηνή ο σχηματισμός ενός φιλοσοφικού κύκλου γύρω από το πρόσωπο της παραγκωνισμένης πλέον από την πολιτική ζωή πριγκίπισσας. Η υπόθεση αυτή στηρίζεται στον, σχετικά πρόσφατα εκδομένο, επιτάφιο λόγο που συνέταξε ο «μαΐστωρ των ρητόρων» Γεώργιος Τορνίκης³ για την Άννα. Στον εν λόγω επιτάφιο αναφέρεται ότι στον κύκλο αυτό ανήκε ο Μιχαήλ Εφέσιος⁴ και ότι κύρια δραστηριότητα των μελών του ήταν ο σχολιασμός αριστοτελικών κειμένων. Ο H. Hunger, ακολουθώντας τον R. Browning, πιθανολογεί ότι, υπό την ενθάρρυνση της Άννας Κομνηνής, συνεργάστηκαν μαζί με τον Μιχαήλ ο Ευστράτιος Νικαίας, τον οποίο αναφέρει η Κομνηνή στην Αλεξιάδα, καθώς και ένας τρίτος, ανώνυμος υπομνηματιστής, με σκοπό τη συγγραφή σχολίων στα *Ηθικά Νικομάχεια*⁵. Με την υπόθεση αυτή, εναρμονίζεται και η πιθανή κατανομή εργασίας στον σχολιασμό, καθώς ο Μιχαήλ Εφέσιος έχει σχολιάσει τα βιβλία 5, 9 και 10 των *Ηθικών Νικομαχείων* και ο Ευστράτιος, τα βιβλία 1 και 6⁶.

Ένα πρόβλημα αναφύεται σχετικά με τον Μιχαήλ Εφέσιο, για τον οποίο λίγα βιογραφικά στοιχεία διαθέτει η έρευνα. Στο παρελθόν θεωρούσαν, αβάντισμα, ότι ήταν μαθητής του περιφημου Μιχαήλ Ψελλού⁷. Στα

Reinsch και Αθ. Καμπύλης, *Anna Comnenae Alexias*, 2 τόμοι, I. Prolegomena et Textus, II. Indices, Berlin & Hamburg, W. de Gruyter (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, Series Berolinensis. Vol. XL, 1 και 2), 2001, 57* + 505 σσ. + 3 πίνακες και 271 σσ.

3. Λόγος επί τω θανάτω της πορφυρογεννήτω κυράς Άννης της καισαρίσσης, στο *Georges et Démétrios Tornikès, Lettres et Discours*, έκδ. J. Darroutzès, Paris, éd. du C.N.R.S., coll. Le Monde Byzantin, 1970, σ. 283, στ. 4-12 (όλος ο λόγος, και γαλλ. μτφρ., στις σσ. 220-323). Την πρώτη ανάπτυξη του θέματος βρίσκουμε στο R. Browning, An Unpublished Funeral Oration on Anna Comnena, *Proceed. Cambr. Philol. Soc.*, 188, 1962, σσ. 1-12, ιδιαίτερα σ. 7. Η μελέτη αυτή βρίσκεται τώρα και στο R. Browning, *Studies on Byzantine History, Literature and Education*, μελέτη VII, στη σειρά Variorum Reprints, London, 1977.

4. Το κείμενο μιλά για Εφέσιο σοφό, πρ. *Georges et Démétrios Tornikès...*, *ένθ' αν.*, σ. 283, στ. 4.

5. Πρ. Herbert Hungert, *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τόμ. Α', κεφ. 1ο: Φιλοσοφία, μτφρ. Λίνος Μπενάκης, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1991, σ. 82.

6. *Ένθ' αν.* Πρ. *Commentaria in Aristotelem Graeca*, edita consilio et auctoritate Academiae litterarum Regiae Borussicae, Berlin, typis Georgii Reimeri, τόμ. XX, έκδ. G. Heylbut, 1892, καθώς και τόμ. XIX, ημίτομ. 1 και 2, έκδ. G. Heylbut, 1889, τόμ. XXII, έκδ. P. Wendland, 1903.

7. Πρ. H. Hunger, *ένθ' αν.*

σχόλιά του στο 10ο βιβλίο των *Ηθικών Νικομαχείων* αναφέρει ότι κατάγεται από την Έφεσο, αποκαλώντας τον Ηράκλειτο συμπατριώτη του⁸. Ο K. Praechter, σε άρθρο του, υποστήριξε ότι ο Μιχαήλ δίδασκε στο Βυζάντιο κατά το πρώτο μισό του 11ου αι., αφού τα περισσότερα Σχόλια του συγγράφηκαν πριν από το 1040⁹. Η χρονολόγηση του Praechter βασίζεται σε Ανωνύμου Σύνοψη της Λογικής και του Quadrivium, το αρχαιότερο χειρόγραφο της οποίας ολοκληρώθηκε τον Ιανουάριο του 1040¹⁰. Η περιλήψη αυτή περιλαμβάνει κατά λέξη αποσπάσματα από τα σχόλια του Μιχαήλ στους *Σοφιστικούς Ελέγχους*, όπου ο Εφέσιος σχολιαστής αναφέρεται σε παλαιότερα σχόλια του στη Λογική του Αριστοτέλη, ιδιαίτερα στα *Αναλυτικά* και στα *Τοπικά*, καθώς και σε σχόλια του στη *Ρητορική* και στα *Φυσικά*· με περαιτέρω συγκρίσεις, ο Praechter έδειχνε ότι ο Μιχαήλ είχε σχολιάσει μέχρι το 1040 και άλλα έργα του Αριστοτέλη. Επομένως, κατέληγε, δεν μπορεί να υπήρξε μαθητής του «ύπατου των φιλοσόφων» Μιχαήλ Ψελλού, ο οποίος γεννήθηκε το 1018, αλλά μάλλον συνομηλικός του, αν όχι μεγαλύτερός του· ούτε μπορεί να έγραψε τα σχόλιά του αυτά ως καθηγητής στο πανεπιστήμιο που είχε ιδρύσει, μόλις το 1045, ο Κωνσταντίνος Θ'·Μονομάχος¹¹. Αλλά πώς γίνεται τότε να ανήκε σε κύκλο σχολιαστών της Άννας Κομνηνής, κύκλο που πιθανότατα αυτή σχημάτισε μετά τον θάνατο του αυτοκράτορα πατέρα της, δηλαδή μετά το 1118;

Οπωσδήποτε, ο Hunger καταγράφει την πληροφορία του Γεώργιου Τορνίκη και την θέση του Browning (αν και η έκδοση από τον Darroutzès των λόγων του και των επιστολών του, του ίδιου, καθώς και του αδελφού του Δημήτριου, όπως έχει δειχθεί στο παρελθόν, πάσχει από λάθη¹²). Σημαντικά ενίσχυσε τη θέση της συμμετοχής του Μιχαήλ Εφέσιου σε κύκλο σχολιαστών της Άννας Κομνηνής, η ανακάλυψη του St. Ebbesen ότι τόσο η Ανώνυμη Σύνοψη Λογικής όσο και τα σχόλια στους *Σοφιστικούς Ελέγχους* του Μιχαήλ έχουν ως κοινή πηγή παλαιότερο σχολιασμό και επομένως δεν υπάρχει αναγκαστική σχέση μεταξύ των δύο κειμένων¹³. Στο φως

8. CAG, XX, H, 570, 21.

9. K. Praechter, Michael von Ephesos und Psellos, *Byzantinische Zeitschrift*, 31, 1931, σσ. 1-12.

10. *Anonymi Logica et Quadrivium cum scholiis antiquis*, έκδ. J. L. Heilberg, Κοπεγχάγη 1929· πρ. επίσης H. Paul F. Mercken, Εισαγωγή στο *The Greek Commentaries on the Nicomachean Ethics of Aristotle, in the Latin Translation of Robert Grosseteste, Bishop of Lincoln* († 1253), τόμ. 1, Leiden, E.J. Brill, 1973, σ. 23.

11. Paul F. Mercken, *ένθ' αν.*, σσ.23-24.

12. Πρ. Δ.Ζ. Σοφινάδης, βιβλιοκρισία για την έκδοση του Darroutzès, *Ελληνικά* 25/1, 1972, σσ. 237-240.

13. Πρ. Ebbesen, St., *Commentators and Commentaries on Aristotle's Sophistici*

της νέας αυτής ανακάλυψης δεν υπάρχει πλέον κανένα στοιχείο που να τοποθετεί κάποιο μέρος της σχολιαστικής δραστηριότητας του Εφέσιου πριν από το 1040 και, αν ακολουθήσουμε την πληροφόρηση του Τορνίκη, ο Μιχαήλ φαίνεται πλέον ότι έδρασε σχολιαστικά το πρώτο μισό του 12ου πλέον αι. Σε κάθε περίπτωση, οι γνώσεις μας για τη ζωή και την δραστηριότητα του βυζαντινού αυτού φιλοσόφου δεν έχουν ακόμη εμπλουτισθεί σημαντικά.

Η ίδια η Άννα Κομνηνή στο «Προοίμιο» της Αλεξιάδας της, υπερηφανεύεται ότι κατέχει τους διαλόγους του Πλάτωνος και τας «Αριστοτελικάς τέχνας», το ίδιο όπως τη ρητορική, το «ελληνίζειν» και τα μαθήματα της τετρακτύος (Quadrivium)¹⁴. Η Αλεξιάδα αποτελεί πηγή πολλών πληροφοριών για την φιλοσοφική κίνηση της εποχής, για τον περίφημο Μιχαήλ Ψελλό, αλλά περισσότερο για τον μαθητή του Ιωάννη Ιταλό, τον καταδικασμένο ως αιρετικό, για την ζωή και το έργο του οποίου το ιστορικό έργο της Άννας αποτελεί μία από τις βασικές πηγές. Προς τον Ιταλό, η Κομνηνή δείχνεται ιδιαίτερα επικριτική αλλά και η δική της μαρτυρία οφείλει να κοιταχθεί με κριτικό μάτι¹⁵. Πιο ευνοϊκή εμφανίζεται η συγγραφέας απέναντι στον Ευστράτιο Νικαίας (περ. 1050 - περ. 1120), μαθητή του Ιταλού, ο οποίος, παρόλη την υποστήριξη του αυτοκράτορα, δεν γλύτωσε και αυτός την καταδίκη, ως αιρετικός. Γενικώτερα, η ενασχόληση με τον αριστοτελισμό από την πλευρά της Κομνηνής δεν πρέπει να είναι άσχετη, πιστεύουμε, προς τις πολιτικές φιλοδοξίες της. Πιο συγκεκριμένα, ο αριστοτελισμός χρησιμοποιείται εδώ, σύμφωνα και με το γενικό μεσαιωνικό πνεύμα, ως τρόπος διευκρίνισης καίριων πολιτικών εννοιών και διαδικασιών διαμέσου ενός δογματικού συστήματος γνώσης¹⁶.

Elenchi, Corpus Latinum Commentariorum in Aristotelem Graecorum 7.1, Leiden, 1981, pp. 268-285; πβ., επίσης, Mercken, H.P.F., *The Greek Commentators on Aristotle's Ethics*, αναθεώρηση της ανωτέρω εισαγωγής του (πβ. υποσημ. 10), στο *Aristotle Transformed. The Ancient Commentators and their Influence*, (R. Sorabji εκδ.), London, Duckworth, 1990, pp. 430-432.

14. Για το «Προοίμιο» της Αλεξιάδας, πβ. Αθ. Καμπύλης, Zum «Program» der Byzantinischen Historikerin Anna Komnene, *Δώρημα Hans Diller. Zum 70. Geburtstag. Dauer und Überleben des Antiken Geistes*, Griechische Humanistische Gesellschaft, Athen, 1975, σσ. 127-146.

15. Πβ. G. Arabatzis, Blâme du philosophe, éloge de la vraie philosophie et figures rhétoriques. Le récit d'Anne Comnène sur Jean Italos revisité, *Byzantinische Zeitschrift*, 95/2, 2002, σσ. 403-415.

16. Πβ. G. Arabatzis, L'aristotélisme politique d'Anne Comnène, *Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Συνεδρίου «Η κατ' Αριστοτέλη πολιτική ισότητα και δικαιοσύνη και τα προβλήματα της σύγχρονης κοινωνίας»* (22-24 Σεπ. 1999), (εκδ. Δ.Ν. Κούτρας), Αθήνα, 2000, σσ. 28-36· του ίδιου, «Βοιωτούς ονομάζειν». Σημειώσεις για την πολιτική

Περαιτέρω αναφορές στον Αριστοτέλη, βρίσκουμε στην Αλεξιάδα, εκτός από το «Προοίμιο», πρώτα στο κεφάλαιο για τον Ιταλό¹⁷, και μετά σε σχέση με τις φιλοσοφικές γνώσεις που υπερηφανευόταν, άδικα, ότι κατείχε κάποιος Σολομών, συνωμότης κατά της αυτοκρατορικής εξουσίας¹⁸. Νύξεις, μεταξύ άλλων, γίνονται στην έννοια της «μεσότητας»¹⁹, στο προτιμητέο της φιλότητας της αλήθειας από κάθε άλλη φιλότητα²⁰, ενώ μία αναφορά που κάνει η Κομνηνή στη Σαπφώ μπορεί να την αντλεί από εκτενέστερο παράθεμα του ίδιου σαπφικού χωρίου που συναντούμε στην *Ρητορική* του Αριστοτέλη²¹.

Ενδιαφέρον θα ήταν να εξετασθεί σε βάθος κατά πόσο η δογματική και φιλολογική προσέγγιση της Άννας Κομνηνής είναι σχετική και σε ποια σημεία με εκείνη των άλλων σχολιαστών, του Μιχαήλ Εφέσιου και του Ευστράτιου Νικαίας, ιδίως στα Σχόλια στα *Ηθικά Νικομάχεια* (αυτός ο σχολιασμός, άλλωστε, παραδίδεται ως χαρακτηριστική δραστηριότητα του κύκλου της). Σημαντικό είναι ότι τόσο στον Μιχαήλ Εφέσιο όσο και στον Ευστράτιο Νικαίας παρατηρούμε το μείγμα εκείνο πλατωνισμού και αριστοτελισμού για το οποίο περηφανεύεται η Κομνηνή στο «Προοίμιο» της²². Αυτό ισχύει πολύ περισσότερο για τον Ευστράτιο. Ο Paul Mercken γράφει ότι, «αν και ο Ευστράτιος στα Σχόλια του έκανε φανερή χρήση της αριστοτελικής συλλογιστικής, οπωσδήποτε ο ίδιος εμφανίζεται ως πλατωνικός μάλλον παρά αριστοτελικός», και μάλιστα ως «χριστιανός πλατωνιστής»²³. Ο Μιχαήλ, κατά τον Mercken πάντα, διαφέρει από τον Ευστράτιο στο ότι δεν προσπαθεί να στρωώσει τον Αριστοτέλη σε νεοπλατωνικό ένδυμα. Ωστόσο, ο αριστοτελισμός του δεν είναι ποτέ αδιάλλακτος. Ο Μιχαήλ αναφέρεται στα πλατωνικά δόγματα σε σχέση προς την αριστο-

φιλοσοφία της Άννας Κομνηνής, *Βυζαντιανά*, τόμ. 21, 2001, σσ. 119-132. Για τον αριστοτελισμό της Κομνηνής, πβ., επίσης, R. Browning, *ένθ' αν.*, σσ. 9-10.

17. Αλεξιάς, V, VIII (Leib).

18. *Ένθ' αν.*, XII, V, 4 (Leib).

19. *Ένθ' αν.*, X, II, 4 (Leib)· πβ. και Γ. Αραμπατζής, «Βοιωτούς ονομάζειν»..., *ένθ' αν.*, σσ. 128, 129, υποσημ. 19.

20. Αλεξιάς, XIV, VII, 3 (Leib) και υποσημ. 1.

21. *Ένθ' αν.*, XV, 9, 1 (Leib)· η σχετική στροφή της Σαπφούς, ολοκληρωμένη, στην *Ρητορική*, 1367 a 10· πβ. Γ. Αραμπατζής, «Βοιωτούς ονομάζειν»..., *ένθ' αν.*, σ. 129, υποσημ. 19.

22. Πβ. Paul F. Mercken, Εισαγωγή, *ένθ' αν.*, κεφ. Eustratius, σσ. 6-14, και Michael of Ephesus, σσ. 22-28. Πβ., επίσης, Λ. Μπενάκης, Η Αριστοτελική Ηθική στο Βυζάντιο, *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου «Η Αριστοτελική Ηθική και οι επιδράσεις της»* (εκδ. Δ.Ν. Κούτρας), Αθήνα, Εταιρεία Αριστοτελικών Μελετών «Το Λύκειον», 1996, σσ. 254 κ.επ.

23. Mercken, *ένθ' αν.*, σσ. 11, 13.

τελική ηθική με τρεις τρόπους: (α) όταν κάποιες πλατωνικές θέσεις φαίνονται να στηρίζουν κάποιες απόψεις του Αριστοτέλη, (β) όταν γίνεται μία σύντομη αναφορά σε διάσταση απόψεων μεταξύ Πλάτωνος και Αριστοτέλη, και (γ) όταν ο σχολιαστής επιχειρηματολογεί καθαρά εναντίον πλατωνικών αντιλήψεων. Λιγότερο χριστιανός από τον Ευστράτιο, ο Μιχαήλ μοιράζεται την από κοινού πρόσληψη Πλάτωνος και Αριστοτέλη, όσο και αν ο ίδιος συντάσσεται περισσότερο με τις θέσεις του τελευταίου²⁴.

Σημαντικό είναι επίσης το γεγονός ότι στο πρόσωπο του Μιχαήλ Εφέσιου βρίσκουμε τον πρώτο σχολιαστή των *Πολιτικών* του Αριστοτέλη μετά από μία περίοδο παρατεταμένης μεσαιωνικής λήθης. Τα σχόλια αυτά του Εφέσιου εκδόθηκαν μόλις το 1909 από τον Otto Immisch ως συμπλήρωμα στην έκδοση του των *Πολιτικών* (ανατύπωση το 1929)²⁵. Γοητευτική είναι η υπόθεση για κάποια σχέση των σχολίων αυτών με την εμπλοκή της Άννας Κομνηνής στον αγώνα για την εξουσία. Στα εν λόγω σχόλια συναντούμε, μάλιστα, κάποιες νύξεις ενάντια στον θεσμό της βασιλείας για παράδειγμα, σχολιάζοντας τη ρήση του Αριστοτέλη ότι «οί τύραννοι πολεμοῦσι τοῖς ἐπικεισῖ», ο Μιχαήλ σημειώνει: «τοῦτο μάλιστα νῦν, φίλτατέ μοι Ἀριστοτέλες διὰ τοῦτο πένης ἐγώ!»²⁶. Το ζήτημα είναι σε ποιον αφορούν οι κριτικές αυτές νύξεις, στον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό ή στον γιό του Ιωάννη Β΄ που στέργει την εξουσία από την Άννα και τον σύζυγό της; Η απάντηση στο ερώτημα αυτό θα φώτιζε τόσο τις διαθέσεις της Άννας Κομνηνής όσο και την ατμόσφαιρα μέσα στην οποία σχηματίσθηκε ο λεγόμενος φιλοσοφικός κύκλος της.

Για να ξαναγυρίσουμε στα σχόλια στα *Ηθικά Νικομάχεια*, φαίνεται ότι αυτά από πολλές απόψεις είναι πρωτότυπα²⁷. Έχουμε εδώ την εκδήλωση πραγματικών φιλοσοφικών ιδιοσυγκρασιών, ιδιαίτερα όσον αφορά στον Ευστράτιο Νικαίας. Όπως τονίζει, Για τον Μιχαήλ, ο Β. Ν. Τατάκης

24. *Ενθ' αν.*, σσ. 25, 26, 28.

25. O. Immisch (εκδ.), *Aristoteles. Politica*, Leipzig, Teubner, 1929², σσ. XVII-XXI (Προλεγόμενα) και 293-327· πβ. Λίνος Μπενάκης, Αγνοήθηκε στο Βυζάντιο η πολιτική φιλοσοφία του Αριστοτέλους, στο (συνλ.) *Φιλοσοφία και Πολιτική*, Αθήνα, Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία, εκδ. Καρδαμίτσα, 1982, σσ. 232 κ.επ.

26. *Ενθ' αν.*, σ. 233.

27. Για τον σχολιασμό γενικά των έργων του Αριστοτέλη στο Βυζάντιο, πβ. L. Benakis, *Commentaries and Commentators on the Logical Works of Aristotle in Byzantium*, *Gedankenzeichen, Festschrift für Klaus Oehler*, Tübingen, Stauffenburg Verlag, 1988, σσ. 3-12, και του ίδιου, *Commentaries and Commentators on the Works of Aristotle (except the Logical Ones) in Byzantium, Historia Philosophiae Medii Aevi, Studien zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters. Festschrift für Kurt Flasch*, Amsterdam/Philadelphia, B. R. Grüner Publ. Co., 1991, τόμ. I, σσ. 45-54.

σημειώνει ότι αυτός βρίσκει την ευκαιρία να διατυπώσει, κατά τον υπομνηματισμό του, ενδιαφέρουσες απόψεις για την αγωγή των νέων που θυμίζουν εκείνες του Pestalozzi· ενώ για τον Ευστράτιο Νικαίας, υπενθυμίζει ότι τα σχόλιά του απέσπασαν την ευνοϊκή κρίση του Schleiermacher²⁸, του γερμανού θεολόγου και φιλόσοφου (1768-1834), ενός εκ των πατέρων της φιλοσοφικής ερμηνευτικής²⁹. Είναι πιθανόν ότι ο χριστιανικός πλατωνισμός του Ευστράτιου είναι αυτό που περισσότερο συγκίνησε τον Schleiermacher. Το ίδιο πιθανόν είναι ότι η φιλοσοφική αυτή στάση του Ευστράτιου ήταν η αιτία των διενέξεών του με την εκκλησία, σε μία εποχή που δεν ανεχόταν ερμηνευτικούς νεωτερισμούς. Οπωσδήποτε, η Άννα Κομνηνή μόνο καλά λόγια έχει να πει για τον Ευστράτιο, τη διαλεκτική δεινότητα του οποίου εγκωμιάζει ενώ καταδικάζει ανεπιφύλακτα εκείνη του δασκάλου του, Ιωάννη Ιταλού³⁰.

Όσο για τα Ανώνυμα σχόλια στα υπόλοιπα βιβλία των *Ηθικών Νικομαχείων*, αυτά είναι πολύ δύσκολο και να χρονολογηθούν και να ενταχθούν, κατά συνέπεια, σε κάποιο δεδομένο ιστορικά κύκλο λογών. Οπωσδήποτε, αυτά προέρχονται από πολλές και διάφορες πηγές και ανάγονται, κατά το πλείστον, μάλλον στον 2ο αι. μ.Χ.³¹. Ανώνυμα σχόλια έχουμε για το 2ο, 3ο, 4ο, 5ο και 7ο βιβλίο του έργου του Αριστοτέλη. Του 7ου βιβλίου, κατά τον Mercken³², είναι μεταγενέστερα, πιθανώς από τα τέλη του 12ου-αρχές του 13ου αι. (επομένως δεν προέρχονται από το περιβάλλον της Άννας Κομνηνής) και στο περιεχόμενό τους είναι φτωχά· του 2ου βιβλίου, δεν είναι πιο μεγαλόπνοα και αποτελούν μάλλον συμπλήρωμα διαφορετικών υπομνηματισμών³³. Τα σχόλια του 3ου, 4ου και 5ου βιβλίου

28. Για την φιλοσοφική προσωπικότητα των δύο αυτών σχολιαστών, πβ. Β. Ν. Τατάκης, *Η Βυζαντινή Φιλοσοφία*, μτφρ. Ε. Καλπουρτζή, εποπτεία και βιβλιογραφική ενημέρωση Λ. Μπενάκης, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1977, σσ. 206-207. Εκτενέστερη βιβλιογραφία για τον Μιχαήλ και τον Ευστράτιο, στους Τατάκη, Μπενάκη και Mercken, *Ενθ' αν.*

29. Οι απόψεις του γερμανού φιλοσόφου για τα βυζαντινά σχόλια στα *ΗΝ*, στο F. Schleiermacher, *Ueber die griechischen Scholien zur Nikomachischen Ethik des Aristoteles, Sämmtliche Werke*, Μέρος 3ο, Τόμ. 2ος, Berlin, 1838, σσ. 309-326. Αντίθετες προς τον επαινετικές για τον Ευστράτιο θέσεις του Schleiermacher είναι οι απόψεις του R. A. Gauthier στο R. A. Gauthier, J. Y. Jolif, *L'Éthique à Nicomaque. Introduction, traduction et commentaire*, Louvain-Paris, 1970, Introduction: σσ. 100-105 και 121.

30. Αλεξιάς, XIV, VIII, 9 (Leib): ο Ευστράτιος συμμετείχε στην εκστρατεία του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού εναντίον των Βογομύλων, όπου και χρησιμοποίησε τη διαλεκτική του δεινότητα ενάντια στους αιρετικούς.

31. Mercken, *Ενθ' αν.*, σ. 15.

32. Mercken, *Ενθ' αν.*, σ. 28.

33. *Ενθ' αν.*, σ. 16.

βρίθουν αναφορών στην αρχαιοελληνική φιλολογία³⁴. Από αυτή την άποψη είναι πιο κοντινά στο πνεύμα της Άννας Κομνηνής, η οποία διαπνεόταν από τέτοιο αρχαιολατρικό της ελληνικής γραμματείας πόθο, ώστε ο ιστορικός της βυζαντινής λογοτεχνίας Κρουμπάχερ διείδε σε αυτήν μία πρόωγη ανθρωπίστρια³⁵.

Συμπερασματικά, η ιστορική έρευνα δεν μπορεί να απαντήσει με οριστικό τρόπο σε ό,τι αφορά στην ύπαρξη ενός κύκλου σχολιαστών που έβρισκε στήριξη και έμπνευση στην περιγίγισσα Άννα Κομνηνή (οι Ευστράτιος Νικαίας και Μιχαήλ Εφέσιος δεν είναι αρκετοί για να μιλούμε περί περιβάλλοντος σχολιαστών του Αριστοτέλη³⁶). Αδιαμφισβήτητο, ωστόσο, παραμένει το γεγονός ότι οι βυζαντινοί 11ος-12ος αι. παρουσιάζουν μία άνθιση των αριστοτελικών σπουδών και του υπομνηματισμού των αριστοτελικών κειμένων (κάτι που συνεπάγεται και ένα πολλαπλασιασμό των αριστοτελικών χειρογράφων) σε κύκλους λογίων που δεν ήταν ανεπηρέαστοι από επιθυμίες και τάσεις των κύκλων της εξουσίας στην Κωνσταντινούπολη³⁷.

34. 34. Ένθ' αν., σσ. 16-22.

35. Η Κομνηνή «αναστρέφεται εντός του γνησίου ανθρωπισμού», Καρλ Κρουμπάχερ, *Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας*, γεν. εισαγ. Ν.Β. Τωμαδάκη, μτφρ. Γ. Σωτηριάδου, τόμ. 1, Αθήνα, Πάπυρος, 1955, σ. 283, υποσημ. 1. Νεώτεροι μελετητές αμφισβήτησαν αυτή τη συσχέτιση με τον ανθρωπισμό: «Ο Κρουμπάχερ παρετήρησεν ορθώς την αρχαιομάθειαν της Άννης, αλλ' αβασίμως, κατά την γνώμην μου, απεκάλεσε την αρχαιομάθειαν ταύτην ανθρωπισμόν», R. Katicic, *Η αρχαιομάθεια και το επικόν πνεύμα εις την Αλεξιάδα της Άννης της Κομνηνής*, *Επετ. Εταιρ. Βυζ. Σπουδών*, ΚΘ', 1959, σ. 86.

36. Την ύπαρξη ενός τέτοιου κύκλου σχολιαστών αμφισβητεί η Eva de Vries-van der Velden, *Théodore Métochite, une réévaluation*, Amsterdam, 1987, σ. 111, υποσημ. 10^ο πβ. και τις επιφυλάξεις του Mercken, *ένθ' αν.*, σ. 437.

37. Το να σχηματίζει πάντως ένα τέτοιο κύκλο η Άννα Κομνηνή δεν ήταν και τόσο παράδοξο. Η μητέρα της, άλλωστε, η περίφημη Ειρήνη Δούκαινα, την οποία η Άννα θαύμαζε, είχε σχηματίσει επίσης κύκλο λογίων, ανάμεσα στους οποίους και οι Θεόδωρος Πρόδρομος και Μιχαήλ Ιταλικός πβ. D. I. Polemis, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*, London, University of London, The Athlone Press, 1968, σσ. 72-74, όπου και εκτενής βιβλιογραφία.